

สถานะความเป็นพลเมืองในประชาธิปไตยเอเธนส์ (ตอนที่หนึ่ง): เงื่อนไขความเป็นมา

ไชยันต์ ไชยพร *

“พลเมืองเอเธนส์คือ ชายชาวเอเธนส์ที่มีอายุ ๑๘ ปีขึ้นไป มีสิทธิ์และหน้าที่ต่างๆทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตย ไม่ว่าจะเป็นการมีส่วนร่วมในการใช้อำนาจอธิปไตย นิติบัญญัติและตุลาการ” ผู้ที่ได้พบเห็นข้อความดังกล่าวนี้ คงไม่รู้สึกรู้ว่าการเป็นพลเมืองเอเธนส์นั้นมีความพิเศษหรือแตกต่างอะไรไปจากพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยทั่วไป แต่กระนั้น นักวิชาการผู้เชี่ยวชาญเรื่องประชาธิปไตยเอเธนส์ต่างเห็นพ้องต้องกันว่า สถานะความเป็นพลเมืองเอเธนส์ภายใต้ระบอบประชาธิปไตยเป็นสิ่งที่มีความหมายสำคัญอย่างยิ่งยวดสำหรับชาวเอเธนส์¹ ในสายตาของชาวเอเธนส์ สถานะความเป็นพลเมืองเป็นสิ่งที่มีความหมายสำคัญยิ่ง (worth and sacred)² แน่นอนว่า บางคนอาจจะมองว่า การยกย่องขึ้นมามีสถานะของความเป็นพลเมืองของชาวเอเธนส์ดังกล่าวอาจจะเป็นอคติของโพลิส (polis)³ หรือชุมชนทางการเมืองทุกหนแห่งที่มักจะมี

* รองศาสตราจารย์ ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ Philip Brook Manville, *The Origins of Citizenship in Ancient Athens* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press: 1990), p. 3 และ Manville ยังได้อ้างอิงการศึกษาของนักวิชาการอีกหลายคน: M. J. Osborne, *Naturalization in Athens* Volume I, II, and III-IV, (Brussels: Paleis Der Acadmien: 1981, 1982, 1983); M.H. Hansen, “Demographic Reflections on the Number of Athenian Citizens 451-309 B.C.” *American Journal of Archaeology* 7, pp. 173-179; J. Bordes, *Politeia dans la pensee grecque jusqu’a Aristote* (Paris: 1982), pp. 49-77.

² ปรากฏหลักฐานประวัติศาสตร์ในปี 345 ก่อนคริสตกาลว่า ผู้ฟ้องร้องในศาลประชาชนเอเธนส์ได้แสดงความโกรธและประณามอย่างรุนแรงต่อโสเภณีที่เป็น *คนต่างด้าว* และคู่รักของเธอที่เป็น *พลเมืองชาวเอเธนส์* ที่ทั้งคู่ได้ร่วมกระทำผิดร้ายแรงต่อกฎหมายเอเธนส์ นั่นคือ ละเมิดกฎหมายที่ห้ามไม่ให้พลเมืองเอเธนส์มีความสัมพันธ์กับโสเภณีต่างด้าวจนกระทั่งมีบุตร ซึ่งบุตรจะต้องกลายเป็นบุตรนอกกฎหมายทันที พฤติกรรมดังกล่าวถือว่า ก่อให้เกิดความเสื่อมเสียต่อกฎข้อบังคับของความเป็นพลเมืองเอเธนส์ซึ่งเป็นสถานะอัน “มีค่าและศักดิ์สิทธิ์ยิ่ง” (*kalon kai semmon*) ดู Manville, *The Origins of Citizenship in Ancient Athens* *ibid.*, p. 3.

³ สำหรับคำว่า โพลิส (polis/poleis) ที่เอเธนส์ ที่มีผู้แปลไว้ว่า นครรัฐ (city-state) หรือ รัฐ (state) ผู้เขียนขอไม่ใช้คำแปล แต่จะใช้ทับศัพท์ไปเลยว่า โพลิส เพราะ “polis” หรือชุมชนทางการเมืองของชนกรีกโบราณนั้นมีลักษณะเฉพาะในตัวของมันเอง และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง โพลิสเอเธนส์ ซึ่งมี

อคติเข้าข้างหรือให้ความสำคัญต่อเรื่องราวของชุมชนของตัวเอง แต่ถ้าถามว่า สถานะของความ เป็นพลเมืองของไทยเป็นสิ่งที่คนไทยส่วนใหญ่เห็นว่ามี “ค่าและศักดิ์สิทธิ์ยิ่ง” หรือไม่นั้น ? มันก็ คงจะเป็นเรื่องไม่ง่ายนักที่จะให้คำตอบที่ชัดเจนได้ เพราะตั้งแต่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมาจนปัจจุบัน ก็ยังไม่พบหลักฐานชัดเจนที่สนับสนุนการให้คุณค่าและ ความสำคัญ รวมทั้งความหวงแหนในความเป็นพลเมืองของคนไทย

แต่ถ้าถามในกรณีของ “ความเป็นคนไทย” นั้น เราสามารถตอบและหาหลักฐานได้ มากมาย---โดยไม่จำเป็นต้องยกมาอ้างอิง---ถึงการให้คุณค่าและความสำคัญต่อ “ความเป็นคนไทย” ที่โยงใยเข้ากับความเป็นชาติ สถาบันพระมหากษัตริย์และศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสนาพุทธ ดังนั้น ในกรณีของไทยเรา จะพบว่า เราให้คุณค่าในเรื่องความเป็นคนไทยมากกว่าความเป็น พลเมืองไทย ซึ่งทำให้ความเป็นคนไทยและความเป็นพลเมืองไทยไม่จำเป็นต้องมีความเป็น เอกภาพและอยู่ภายใต้บูรณาการเดียวกัน เราปฏิเสธไม่ได้ว่า คนไทยจำนวนไม่น้อยไม่ว่าจะอยู่ สถานะทางเศรษฐกิจสังคมแตกต่างกันอย่างไรยินดีที่จะแปลงสัญชาติ (naturalization) ไปสู่การเป็น พลเมืองอเมริกัน อังกฤษ ออสเตรเลีย ฯ ได้โดยไม่รู้สึกละอายสถานะความเป็นพลเมืองไทย แต่ กระนั้น พวกเขาก็ยังภาคภูมิใจกับ “ความเป็นคนไทย” อยู่เสมอและมากกว่าที่จะคิดภาคภูมิใจกับ ความเป็นพลเมืองไทย ความภาคภูมิใจใน “ชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์” ของคนไทยนั้นมิได้ ผูกติดอยู่กับการที่จะต้องเป็นพลเมืองไทยที่อาศัยอยู่ในประเทศไทยเลยแม้แต่น้อย คนไทยที่ไปเป็น พลเมืองของประเทศอื่นใดในโลก ก็ยังคงสามารถภาคภูมิใจกับ “ชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์” ในจินตนาการของพวกเขาต่อไปได้ ตรงกันข้ามกับคนอเมริกัน เราจะพบว่า แม้ว่าจินตนาการความ ภาคภูมิใจในการเป็นพลเมืองอเมริกันจะติดตามพวกเขาไปในทุกหนแห่งในโลก แต่ก็มิมีมากนักที่ จะยอมทิ้งสถานะความเป็นพลเมืองอเมริกันเพื่อเปลี่ยนไปเป็นพลเมืองของประเทศอื่น ในขณะที่

ลักษณะที่ผิดแผกแตกต่างไปจากโพลิสอื่นๆ ซึ่งมีถึง ๑,๕๐๐ แห่งในสมัยกรีกโบราณ ดังนั้น ในกรณี ของเอเธนส์ ผู้เขียนจะใช้ทับศัพท์ว่า โพลิส ส่วนในที่อื่นๆ จะขอใช้คำว่า นครรัฐ เพื่อให้ผู้อ่านได้ ตระหนักถึงลักษณะพิเศษที่เอเธนส์แตกต่างไปจากโพลิสอื่นๆทั้งหลาย ซึ่งหากใช้คำว่า นครรัฐ หรือ รัฐ สำหรับโพลิสที่เอเธนส์แล้ว นอกจากจะไม่เพียงพอกับนัยความหมายดั้งเดิมแล้ว ยังอาจจะ ทำให้เกิดความเข้าใจผิดเพี้ยนไปได้ ดู Paul Cartledge, Paul Millett and Stephen Todd, *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society* (Cambridge: Cambridge University Press: 1990), p. 235 และ Mogens Herman Hansen, *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State* (Oxford: Oxford University Press: 2006), pp.1-3: “But Athens was only one of about 1,500 *poleis*, and was in many respects anomalous.”; Chapter 8, “What is a *Polis* ? An Investigation of the Concept of ‘*Polis*’, pp. 56-61.

คนไทยจำนวนไม่น้อยที่คลอเคลียในสหรัฐอเมริกา ก็เพื่อหวังให้บุตรของตนมีสิทธิ์เลือกสัญชาติอเมริกันเมื่ออายุเข้าถึงเกณฑ์ แม้ว่าจะได้เดินทางกลับมาเติบโตในประเทศไทยแล้วก็ตาม

แต่ในกรณีของเอเธนส์เมื่อสองพันกว่าปีก่อน ความเป็นคนเอเธนส์นั้นแยกไม่ออกจากความเป็นพลเมือง นัยของความเป็นคนเอเธนส์นั้นมิได้ขึ้นอยู่กับจินตนาการอย่างของคนไทย แต่ขึ้นอยู่กับสิทธิและบทบาทหน้าที่พลเมืองที่พวกเขามีและแสดงออกในโพลิส โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิ่งที่กำหนดสถานะความเป็นพลเมืองเอเธนส์คือ “เงื่อนไขและสิทธิพลเมือง” ที่แสดงออกใน “ชีวิตประจำวันของพลเมือง” ของพวกเขา⁴ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า นัยความหมายของสถานะของความเป็นพลเมืองเอเธนส์นั้นดำรงอยู่ในลักษณะของการแสดงออกหรือการกระทำ (active) มากกว่าจะเป็นเพียงการดำรงอยู่ในลักษณะที่ถูกรับรองตามที่กฎหมายกำหนดไว้เท่านั้น ซึ่งในกรณีหลังนี้ นัยความหมายของความเป็นพลเมืองมีสถานะเพียงแค่ถูกกำหนดให้มีตามกฎหมายเท่านั้น (passive) ซึ่งไม่ได้มีสิทธิมีคุณค่าความหมายอะไรสำคัญนัก และสถานะความเป็นพลเมืองตามนัยนี้ก็น่าจะเป็นนัยของสถานะความเป็นพลเมืองของคนไทยและอีกหลายๆประเทศที่อยู่ในสภาพที่ไม่ต่างกันนั่นเอง

ในการทำความเข้าใจถึงนัยอันทรง “ค่าและศักดิ์สิทธิ์ยิ่ง” ของความเป็นพลเมืองเอเธนส์นั้น เราจะต้องทำความเข้าใจในสิ่งที่ได้กล่าวไปข้างต้น นั่นคือ เงื่อนไขและสิทธิพลเมืองที่แสดงออกในชีวิตประจำวันของพลเมืองของพวกเขา หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ การมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันเต็มที่ในชีวิตรัฐธรรมนูญ⁵ ชีวิตรัฐธรรมนูญในโพลิสที่เป็นประชาธิปไตยของเอเธนส์ก็คือ กิจกรรมทางการเมือง ซึ่งมีใช้เพียงกิจกรรมของการหย่อนบัตรเลือกตั้งทุกๆสองสามปีหรือร่วมลงชื่อถอดถอนนักการเมืองในบางโอกาสอันถือเป็นการมีส่วนร่วมทางการเมืองหลักๆอย่างที่ปรากฏในระบอบประชาธิปไตยสมัยใหม่หรือระบอบการปกครองแบบตัวแทนเท่านั้น (modern democracy or representative government) พลเมืองภายใต้ระบอบประชาธิปไตยสมัยใหม่มีส่วนร่วมในกิจการของโพลิสอย่างจำกัด ในขณะที่ วิธีคิดของผู้คนในโลกการเมืองสมัยใหม่มักจะปรากฏในลักษณะของความขัดแย้งระหว่างการต่อสู้ของปัจเจกบุคคลต่อการใช้อำนาจของรัฐ อันชี้ให้เห็นถึงความรู้สึกถึงการแบ่งแยกระหว่างรัฐและสังคมหรือระหว่างรัฐกับปัจเจกบุคคล

แต่สำหรับในกรณีของเอเธนส์ สมาชิกของโพลิสและตัวโพลิสกลับมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างใกล้ชิด⁶ นั่นคือ ถ้าอย่างที่เราจะเข้าใจกันว่า ในสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่สิบสี่ พระองค์

⁴ Manville, *The Origins of Citizenship in Ancient Athens* ibid., p. 5.

⁵ Manville, *The Origins of Citizenship in Ancient Athens* ibid., p. 5.

⁶ ดู V. Ehrenbert, *The Greek State* 2nd (London:1969), pp. 88-89; J. Bordes, *Politeia dans la pensee grecque jusqu'a Aristote*, (Paris:1982), p. 17; C. Meier, *Introduction a l'anthropologie politique de l'antiquite classique* (Paris:1984), p. 20ff.; J.P. Vernant, *Mythe et pensee chez les*

ได้ทรงตรัสว่า “ข้าคือรัฐ” (“I am the State.”/ “*L’Etat, c’est moi*”) ⁷ เราก็สามารถเข้าใจนัยความสำคัญของการเป็นพลเมืองเอเธนส์ได้จากที่คำว่า “the polis” และคำว่า “the Athenians” นั้นสามารถใช้สลับกันได้ในการใช้ความหมายเดียวกัน ด้วยตามหลักฐานประวัติศาสตร์ในสมัยกรีกโบราณนั้น ได้ปรากฏให้เห็นว่า ไม่เคยมีการกล่าวถึง “โพลิสเอเธนส์” (the Athenian polis) ในฐานะ “เอเธนส์” เพราะ “เอเธนส์” เป็นเพียงชื่อสถานที่ แต่เมื่อกล่าวถึง “โพลิสเอเธนส์” (the Athenian polis) ย่อมมีความหมายหมายถึง “ชาวเอเธนส์” เสมอ นั่นคือ เมื่อพูดถึง “ชาวเอเธนส์” ก็ย่อมสื่อถึงความเป็น “โพลิสเอเธนส์” หรือ “ชุมชนทางการเมืองของพลเมือง” (the political community of citizens) เสมอด้วยนั่นเอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ นอกจากความเป็นคนเอเธนส์จะแยกไม่ออกจากความเป็นพลเมืองแล้ว ความเป็นโพลิสของเอเธนส์ไม่สามารถแยกออกจากความเป็นพลเมืองของเอเธนส์อีกด้วย ⁸

เมื่อความเป็นคนเอเธนส์แยกไม่ออกจากความเป็นพลเมือง อีกทั้งความเป็นโพลิสเอเธนส์ก็ไม่สามารถแยกออกจากความเป็นพลเมืองของเอเธนส์ ดังนั้น เงื่อนไขของการเป็นพลเมืองของชาวเอเธนส์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งยวด และในการพิจารณาทำความเข้าใจในเงื่อนไขของการเป็นพลเมืองเอเธนส์ เราสามารถแบ่งออกได้เป็นสองช่วง นั่นคือ มิติทางประวัติศาสตร์ก่อนหน้าเอเธนส์จะเป็นประชาธิปไตย และมิติทางสังคมวิทยาและทางกฎหมายในช่วงที่เอเธนส์เป็นประชาธิปไตยแล้ว และการพิจารณามิติทางประวัติศาสตร์ก่อนหน้าการเกิดประชาธิปไตยเอเธนส์นั้น เราจำเป็นต้องย้อนกลับไปศึกษาเงื่อนไขและพัฒนาการทางเศรษฐกิจการเมืองของเอเธนส์ในช่วงที่รู้จักกันในนามของ “การปฏิรูปของโซลอน” (the Reform of Solon)

*Grecs 3*rd (Paris:1986), pp. 227-228; I. Morris, *Burial and Ancient Society* (Cambridge:1987) , p. 3ff., cited in Manville, *ibid.*, p. 6.

⁷ แม้ว่า โดยทั่วไปจะเชื่อกันว่า ข้อความดังกล่าวนี้เป็นมาจากพระเจ้าหลุยส์ที่สิบสี่ แต่ก็มีผู้โต้แย้งว่าเป็นความเข้าใจทางประวัติศาสตร์ที่คลาดเคลื่อน ดู http://en.wikipedia.org/wiki/Louis_XIV_of_France

⁸ Manville, *The Origins of Citizenship in Ancient Athens* opcit., p. 6.

I

เงื่อนไขและพัฒนากฎทางเศรษฐกิจการเมืองของเอเธนส์

ในช่วงก่อนที่จะเกิดการปฏิรูปภายใต้โซลอนในปี ๕๐๘ ก่อนคริสตกาลนั้น เอเธนส์ปกครองโดยกลุ่มชนชั้นสูง (the Eupatridai) ⁹ ที่มีกุมทั้งอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจด้วยการที่ชนชั้นสูงเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในฐานะที่เป็นนักรบและผู้นำในการทำศึกสงครามทั้งในการปกป้องเอเธนส์และขยายเขตแดน ¹⁰ ตามหลักการแล้ว กลุ่มชนชั้นสูงที่เป็นผู้ปกครองเป็นผู้ครอบครองที่ดินในเอเธนส์ โดยแบ่งที่ดินให้ชนชั้นล่างได้อาศัยทำกินเลี้ยงชีพ โดยมีเงื่อนไขผูกพันที่จะต้องนำเอาผลผลิตทางการเกษตรที่ได้จากที่ดินทำกินนั้นมามอบให้เจ้าที่ดินเป็นจำนวนหนึ่งในหกของผลผลิตทั้งหมด และชนชั้นปกครองที่เป็นเจ้าที่ดินก็มีหน้าที่ปกครองดูแลความเป็นระเบียบเรียบร้อยและพิจารณาตัดสินข้อพิพาทของเหล่าชนชั้นล่าง เหล่าชนชั้นล่างที่อาศัยที่ทำกินนั้นจึงมีชื่อเรียกตามพันธะข้อผูกพันทางเศรษฐกิจการเมืองดังกล่าวว่า “พวกหนึ่งในหก” (hektemoroi) ¹¹ และภายใต้บริบทดังกล่าวนี้ หากจะถามว่า “ใครคือพลเมืองของเอเธนส์?” คำตอบคือ “ชนชั้นสูง” เพราะภายใต้คำจำกัดความของพลเมืองในฐานะผู้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจในกิจการสาธารณะ เราจะพบว่า มีเฉพาะชนชั้นสูงเท่านั้นที่เข้าข่ายการเป็นผู้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจทางการเมือง

ปรากฏการณ์ทางสังคมสำคัญที่เกิดขึ้นในเอเธนส์ในช่วง ๗๕๐-๖๐๐ ก่อนคริสตกาลคือการเพิ่มจำนวนประชากรเป็นสองเท่าในช่วงเวลาเพียงห้าสิบปี และการเพิ่มจำนวนประชากรดังกล่าวนี้เองกลับทำให้เอเธนส์ต้องประสบกับวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจอันสืบเนื่องมาจากโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่ดำรงอยู่ และรวมถึงการไม่สามารถแก้ปัญหาที่เกิดจากตัวแปรในด้านจำนวน

⁹ หมายถึงผู้เกิดในตระกูลชนชั้นสูง (the ‘well-born’) ดู Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* translated by J.A. Crook, (Oxford: Blackwell: 1991), pp. 27-28.

¹⁰ ซึ่งในเวลาต่อมา ภายใต้การปกครองแบบประชาธิปไตยของเอเธนส์ ในศตวรรษที่สี่ก่อนคริสตกาล เพลโดและอริสโตเติลได้วิเคราะห์และจัดแบ่งการปกครองโดยกลุ่มชนชั้นสูงนี้ออกเป็นสองประเภท นั่นคือ อภิชนาธิปไตยและคณาธิปไตย (aristocracy and oligarchy) ขึ้นอยู่ว่า กลุ่มผู้มีอำนาจในการปกครองจะใช้อำนาจไปเพื่อประโยชน์ของใคร หากใช้ไปเพื่อประโยชน์ของผู้ได้ปกครองด้วย ก็ถือว่าเป็นระบอบที่ดีเรียกว่าอภิชนาธิปไตย หากใช้อำนาจเพื่อประโยชน์ของกลุ่มตนเองเท่านั้น ก็ถือว่าเป็นระบอบที่เลว เรียกว่าคณาธิปไตย ดู Plato, *Republic* Book 8 และ Aristotle, *Politics* Book III, iv.7-v.4 (1279a23-1279b10).

¹¹ Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., pp. 28-30.

ประชากร ว่าที่จริงแล้วในแง่หนึ่ง การเพิ่มจำนวนประชกรนั้นมีข้อดีกับการผลิตก็คือ การเพิ่มแรงงานหรือพลังในการผลิต แต่ขณะเดียวกัน ปริมาณของแรงงานที่เพิ่มมากขึ้นย่อมหมายถึงการเพิ่มปริมาณการบริโภคด้วยเช่นกัน สิ่งที่เป็นปัญหาคือการเพิ่มผลผลิตอันสืบเนื่องมาจากการมีแรงงานผลิตมากขึ้นไม่เป็นอัตราส่วนที่เพียงพอต่อความต้องการในการบริโภค แรงงานผลิตที่มากขึ้นช่วยให้การผลิตมีประสิทธิภาพมากขึ้นก็จริง แต่ก็เกินไปในระดับหนึ่งในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น และถ้าปัจจัยการผลิตที่สำคัญอีกประการหนึ่งอันได้แก่ปริมาณที่ดินมิได้เพิ่มขึ้น แต่แรงงานการผลิตที่มีจำนวนมากเกินกว่าที่จะใช้ประโยชน์ได้ แรงงานดังกล่าวก็กลายเป็นแรงงานที่สูญเปล่า แต่ขณะเดียวกันก็ยังมีความต้องการในการบริโภคอยู่ เนื่องจากที่ดินมีจำนวนจำกัด แต่ครอบครัวขยายตัวมากขึ้น ที่ดินที่พวกหนึ่งในหกออาศัยทำกินจึงถูกแบ่งซอยย่อยมากขึ้น ผลผลิตที่จะได้จากที่ดินขนาดเล็กนั้นไม่เพียงพอแต่การบริโภคในครอบครัว พวกหนึ่งในหกนี้จึงต้องหาความช่วยเหลือโดยการกู้ยืมจากชนชั้นสูงเจ้าที่ดิน ทายาทของพวกหนึ่งในหกบางคนจำต้องทิ้งผืนดินนั้นไปหาที่ทำกินตามบริเวณชายแดนของเอเธนส์¹²

ขณะเดียวกันพวกที่เคยมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินอยู่บ้าง ซึ่งเป็นที่ดินขนาดเล็ก ก็จำต้องลดฐานะไปเป็นเพียงผู้เช่าที่ดินหรือเป็นพวกหนึ่งในหกเท่านั้น ด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้ชนชั้นล่างของเอเธนส์ยากจนลง ขณะเดียวกันพวกชนชั้นสูงนอกจากจะได้ประโยชน์จากการมีผลผลิตเพิ่มขึ้นจากสาเหตุที่มีแรงงานผลิตเพิ่มขึ้นนั้น พวกเขายังได้ประโยชน์จากทรัพย์สินสมบัติที่ได้มาจากการที่เอเธนส์ขยายอาณานิคมทางทะเลออกไป ซึ่งทำให้พวกชนชั้นสูงร่ำรวยมากขึ้นและมีชีวิตที่หรูหราสะดวกสบายมากขึ้น ด้วยเหตุนี้เองที่กล่าวได้ว่า การเพิ่มจำนวนประชกรในเอเธนส์นั้นนำมาซึ่งการขยายตัวของช่องว่างระหว่างคนรวยและคนจน อย่างไรก็ตาม การเพิ่มจำนวนประชกรนั้นมิได้เกิดขึ้นที่เอเธนส์เท่านั้น นครรัฐอื่นๆก็มีการเพิ่มประชกรเช่นกัน แต่นครรัฐเหล่านั้นได้ทำการระบายผู้คนออกไปในอาณานิคมหรือจัดตั้งเมืองใหม่ขึ้น ซึ่งเอเธนส์ไม่ได้มีนโยบายเช่นนั้นในขณะนั้น การขยายตัวของประชกรจึงเป็นหนึ่งในสาเหตุที่ทำให้คนเอเธนส์ที่เคยมีที่ดินอยู่บ้างได้กลายเป็น “พวกหนึ่งในหก” ในขณะเดียวกัน พวกหนึ่งในหกจำนวนมากก็ได้กลายเป็นลูกหนี้ของชนชั้นสูง และในที่สุด คนจำนวนไม่น้อยก็ลงเอยด้วยการกลายเป็นทาสในเอเธนส์หรือไม่ก็ถูกขายไปในต่างแดน¹³

จากวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจดังกล่าวนี้เอง ที่ทำให้การส่ง “ผลผลิตหนึ่งในหก” ซึ่งจากเดิมเป็นสิ่งที่กระทำโดยสมัครใจนั้นกลายเป็นภาระอันยิ่งใหญ่เกินกว่าที่จะยอมรับได้เหมือนในอดีตที่ผ่านมา บรรดาผู้คนที่ยากจนลงนี้เริ่มสร้างความปั่นป่วนเพื่อที่จะต้องการให้มีการยกเลิกการใช้หนี้

¹² Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., pp. 28-30.

¹³ Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., p. 29.

ด้วยการเอาตัวไปเป็นทาส และเรียกร้องให้มีการยกเลิกพันธะ “ส่วนหนึ่งในหก” และเรียกร้องให้มีการจัดสรรที่ดินใหม่ และจากสภาพการณ์ดังกล่าวนี้เองที่ก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ทางการเมืองที่รุนแรงสืบเนื่องติดต่อกันตั้งแต่ปี ๖๓๐-๕๓๐ ก่อนคริสตกาล วิกฤตการณ์ทางการเมืองที่สำคัญในช่วงระยะหนึ่งร้อยกว่าปีอันถือเป็นช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อก่อนการกำเนิดประชาธิปไตยเอเธนส์ และได้ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ทางการเมืองที่สำคัญๆ อันได้แก่ การพยายามยึดอำนาจของไคลออน (Kylon)¹⁴ การประมวลกฎหมายของดราคอน (Drakon)¹⁵ การปฏิรูปของโซลอน และการ

¹⁴ ในปี ๖๓๖/๖๓๒ ก่อนคริสตกาล ชนชั้นสูงในเอเธนส์คนหนึ่งชื่อไคลออน ได้พยายามที่จะแก้วิกฤตการณ์ในเอเธนส์ โดยพยายามที่จะสถาปนาตัวเขาเองขึ้นเป็นผู้ปกครองคนเดียวแทนที่การปกครองโดยกลุ่มชนชั้นสูงอย่างที่เป็นอยู่ ในการพยายามที่จะสถาปนาการปกครองโดยคนเดียวของไคลออนนั้น เขาใช้คำว่า *tyrannos* ในการเรียกการปกครองโดยคนเดียวของเขา โดยเขาอ้างว่าเขาจะสถาปนาตัวเขาเองเป็น *tyrannos* แห่งเอเธนส์ คำว่า *tyrannos* ไม่ใช่คำในภาษากรีกโบราณ แต่เป็นคำในภาษาฟินิเซียน (Phoenician) ในช่วงปี ๖๓๖ ก่อนคริสตกาลนั้นคำว่า *tyrannos* ไม่ได้มีความหมายในแง่ลบ แต่เป็นคำกลางๆ หมายถึงผู้ปกครอง (a ruler) แต่ประมาณร้อยปีให้หลังเท่านั้นที่ *tyrannos* ได้ดัดดอยกลายมาหมายถึง tyrant หรือ “ทรราชย์” อย่างที่เข้าใจในปัจจุบัน ด้วยเหตุที่ไคลออนแต่งงานกับลูกสาวของผู้ปกครองแห่งเมการา (Megara) อันเป็นนครโพลิสเพื่อนบ้านของเอเธนส์ ซึ่งการปกครองในเมการานั้นเป็นการปกครองโดยผู้ปกครองคนเดียวหรือ *tyrannos* ดังนั้น ไคลออนจึงต้องการที่จะสถาปนารูปแบบการปกครองตามแบบของเมการาขึ้นที่เอเธนส์โดยมีเครือญาติผู้ใหญ่ของภริยาและมิตรของเขาให้การสนับสนุน ไคลออนทำการล้อมป้อมปราการเมือง (the Akropolis) แต่ก็ล้มเหลว ไคลออนหนีไปได้ แต่บรรดาพลพรรคของพวกเขานั้นถูกประหารชีวิตหมด Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., p. 29.

¹⁵ ในปี ๖๒๑ ก่อนคริสตกาล ซึ่งเป็นช่วงที่เอเธนส์เริ่มมีการใช้ตัวอักษรหรือภาษาเขียนขึ้น เริ่มมีการประมวลกฎหมายเป็นลายลักษณ์อักษรขึ้นเป็นครั้งแรก ผลที่ติดตามมาก็คือ บรรดาพวกชนชั้นสูงไม่ได้เป็นผู้ผูกขาดความรู้ในเรื่องกฎหมายแต่ผู้เดียวอีกต่อไป และพวกเขาก็ไม่สามารถที่จะตัดสินใจตามแต่ที่พวกเขาจะตีความกฎจารีต-ประเพณีกฎหมายบ้านเมืองตามความทรงจำหรือเท่าที่พวกเขาเห็นเหมาะสม การประมวลกฎหมายทั้งหลายนั้นได้มอบหมายให้กับผู้นำในกลุ่มผู้ปกครองทั้งเก่า (archai) ที่ชื่อดราคอน (Drakon) ซึ่งต่อมาได้มีการบังคับใช้และมีการแก้ไขขยายเพิ่มเติมบ้างเรื่อยมาจนถึงสมัยของเดโมสธีนิส (Demosthenes: ๓๕๕-๓๒๒ ก่อนคริสตกาล) แต่กฎหมายอื่นๆ ก็ได้ประมวลเป็นลายลักษณ์อักษรได้ถูกยกเลิกไปในช่วงเวลาต่อมาในสมัยของโซลอน Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., p. 29 การประมวลกฎหมายเป็นลายลักษณ์อักษรนี้น่าจะมีสาเหตุมาจากการที่

สถาปนาระบอบทรราชของไพซีสตราตอส (Peisistratos) ¹⁶ และท้ายที่สุดก็คือ การลงเอยด้วยการสถาปนาระบอบประชาธิปไตยในเอเธนส์โดยไคลอัสธีนิส (Kleisthenes) และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการปฏิรูปโดยโซลอนนั้นได้สร้างเงื่อนไขสำคัญที่นำไปสู่การเกิดสถานะความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยของเอเธนส์

เอเธนส์เริ่มมีสิ่งที่เรียกว่า “เทคโนโลยีแห่งการสื่อสารโดยภาษาเขียน” ขึ้น แต่ก็ยังเป็นในระยะเริ่มแรกเท่านั้น ยังไม่สามารถเรียกสังคมเอเธนส์ในขณะนั้นได้ว่าเป็นสังคมที่สื่อสารโดยภาษาเขียน (literate society) เพราะตามข้ออ้างของนักวิชาการคลาสสิกแนวมานุษยวิทยาเชื่อว่าสังคมเอเธนส์ในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นสังคมที่สื่อสารโดยภาษาพูดเป็นหลัก (oral society) ชนชั้นสูงน่าจะเห็นความสะดวกในการมีประมวลกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อที่ผู้ปกครองซึ่งเป็นชนชั้นสูงด้วยกันไม่ต้องมาเสียเวลากับการจดจำและอาจเกิดความไม่แน่นอนในความจำของแต่ละคนมากกว่าที่จะมีจุดมุ่งหมายที่จะให้คนทั่วไปสามารถเข้าถึงกฎหมายได้ แต่อย่างไรก็ตาม ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว การมีกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษรนั้นทำให้ในเวลาต่อมาคนส่วนใหญ่สามารถเข้าถึงตัวกฎหมายและสามารถแก้ไขอย่างเป็นรูปธรรมได้ และอาจกล่าวได้ว่าการมีกฎหมายลายลักษณ์อักษรในเอเธนส์นี้เป็นก้าวหนึ่งที่เป็นพื้นฐานในการไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยในเวลาต่อมาด้วย ดู E.A. Havelock, *Preface to Plato*, (Oxford: Oxford University Press: 1963), *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences*, (Princeton: Princeton University Press: 1982), *The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*, (New Haven: Yale University Press: 1986); Jack Goody(ed.) *Literacy in Traditional Societies*, (Cambridge: Cambridge University Press: 1968), *The Logic of Writing and the Organization of Society*, (Cambridge: Cambridge University Press: 1986), *The Interface between the Written and the Oral*, (Cambridge: Cambridge University Press: 1987); Walter J. Ong, *Orality and Literacy: the Technologizing of the Word*, (London: Methuen: 1982); Rosalind Thomas, *Literacy and Orality in Ancient Greece*, (Cambridge: Cambridge University Press: 1992)

¹⁶ Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., p. 29.

II

การปฏิรูปของโซลอน

ในปี ๕๕๔ ก่อนคริสตกาล วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจสังคมของเอเธนส์ที่ดำรงอยู่ทวีความรุนแรงอย่างยิ่ง จนกระทั่งทั้งชนชั้นสูงและคนจนชนชั้นล่างส่วนใหญ่ต่างเห็นพ้องต้องกันในการให้สิทธิอำนาจกับบุคคลคนหนึ่งในการที่จะหาทางประนีประนอมแก้ไขวิกฤตการณ์ดังกล่าว บุคคลนี้คือโซลอน ผู้ซึ่งเป็นคนในชนชั้นสูงของเอเธนส์ แต่ก็เป็นที่ยอมรับนับถือจากคนทั้งสองชนชั้น¹⁷ ในขณะที่เขาได้รับมอบอำนาจให้ปฏิรูปสังคมเอเธนส์นั้น โซลอนมีอายุประมาณไม่เกินสามสิบปีเท่านั้น มาตรการสำคัญที่เขาใช้ในการปฏิรูปสภาพเศรษฐกิจการเมือง ได้แก่ การให้มีการนิรโทษกรรมทั่วไปแก่คนที่ต้องทำความผิดอันเนื่องมาจากวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจสังคมที่ผ่านมา การยกเลิกการประกันการชดใช้หนี้สินด้วยการเป็นทาส การให้เสรีภาพแก่บรรดาผู้ที่ตกเป็นทาสเพราะปัญหาทางเศรษฐกิจ และรวมถึงความพยายามที่จะปลดปล่อยผู้ที่ถูกขายไปเป็นทาสในต่างแดน และที่สำคัญก็คือ โซลอนยังต่อต้านการปฏิรูปที่ดินตามที่พวกหนึ่งในหกเรียกร้อง และยังคงยืนยันถึงการครอบครองที่ดินตามที่เป็นอย่างอยู่¹⁸

นอกจากการปฏิรูปทางเศรษฐกิจข้างต้นแล้ว โซลอนยังได้ปฏิรูประบบการบริหารงานยุติธรรม ตามหลักฐานที่บันทึกหลังสมัยของโซลอนได้กล่าวว่า เขาได้จัดตั้ง “ศาลประชาชน” ขึ้น (a people's court) หรือที่เรียกว่า *Heliaia* ซึ่งประกอบไปด้วยคณะลูกขุนที่ทำการสาบานตนก่อนพิจารณาคดีความ โซลอนได้ให้สิทธิแก่ทุกฝ่ายในกรณีพิพาทที่จะอุทธรณ์ต่อ “ศาลประชาชน” หรือ *Heliaia*¹⁹ จะเห็นได้ว่า ศาลประชาชนนี้ทำหน้าที่เสมือนศาลอุทธรณ์ ถ้าผู้ใดไม่พอใจกับการตัดสินของกลุ่มผู้ปกครองทั้งเก้า (the magistrates) อันเป็นองค์กรตุลาการที่ดำรงอยู่ก่อนแล้ว ก็สามารถอุทธรณ์ต่อศาลประชาชนนี้ได้ ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์กฎหมายเอเธนส์พบว่า ศาลประชาชนที่ว่านี้ไม่เพียงแต่จะเป็นศาลอุทธรณ์เท่านั้นแต่ยังสามารถทำหน้าที่เป็นศาลชั้นต้นได้อีกด้วย²⁰

¹⁷ R.K. Sinclair, *Democracy and Participation in Athens* (Cambridge: Cambridge University Press: 1988), p. 1.

¹⁸ Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., p. 30.

¹⁹ เป็นศาลที่พิพากษาคดีของโสกราตีส (Socrates) ในปี ๓๙๕ ก่อนคริสตกาล

²⁰ Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., p. 30.

โซลอนยังได้ขยายสิทธิ์ทางกฎหมายในการฟ้องร้อง ซึ่งแต่เดิมนั้นจำกัดให้เฉพาะผู้ที่ได้รับความเสียหายเดือดร้อนโดยตรงเท่านั้น แต่โซลอนได้ให้สิทธิ์แก่คนทุกคนชั้นที่จะฟ้องร้องในฐานะตัวแทนของผู้เสียหาย หรือฟ้องในฐานะตัวแทนผู้ปกป้องผลประโยชน์สาธารณะได้ นอกจากนี้ โซลอนยังได้ออกกฎหมายใหม่ ซึ่งเป็นกฎหมายที่เอเธนส์ใช้เป็นรากฐานทางกฎหมายต่อเนื่องไปอีกถึงสี่ร้อยปีจากนั้น นั่นคือ กฎหมายที่รู้จักเรียกขานกันว่า “กฎหมายของโซลอน” (the laws of Solon) เอเธนส์ได้ใช้กฎหมายของโซลอนมาจนกระทั่งในช่วงปี ๔๑๐-๓๘๕ ก่อนคริสตกาล จึงได้มีการปรับปรุงแก้ไข และได้บังคับใช้กฎหมายนี้ต่อไปจนกระทั่งสิ้นสุดระบอบประชาธิปไตยเอเธนส์ กฎหมายของโซลอนนี้แบ่งออกเป็นหมวดหมู่ต่างๆ ได้แก่ กฎหมายเอกชน (private laws) กฎหมายอาญา (criminal law) และกฎหมายว่าด้วยกระบวนการวิธี (law of procedure) และต่อเมื่อได้มีการปรับปรุงในปี ๔๐๓ ก่อนคริสตกาลหลังจากที่เอเธนส์ได้กลับคืนสู่ประชาธิปไตย หลังจากที่ถูกพวกคณาธิปไตยยึดอำนาจชั่วคราว จึงได้มีการเพิ่มหมวดที่ว่าด้วยอำนาจและองค์กรของโพลิสและกฎระเบียบเกี่ยวกับการบริหารงานของโพลิสขึ้น²¹

²¹ มีการกล่าวว่า สิ่งที่สำคัญในการปฏิรูปของโซลอนอีกประการหนึ่งก็คือ การให้กำเนิดสิ่งที่เรียกว่า “สภาสี่ร้อย” (a Council of Four Hundred) ถึงแม้ว่าจะยังมีข้อกังขาถึงความถูกต้องแม่นยำของข้อมูลทางประวัติศาสตร์ว่าสภาสี่ร้อยนี้เกิดขึ้นในสมัยของโซลอนจริงหรือไม่นั้น แต่ก็สมควรที่จะกล่าวถึงสภาสี่ร้อยในฐานะที่อาจจะเป็นผลงานการปฏิรูปของเขา สภาสี่ร้อยนี้ประกอบไปด้วยตัวแทนจากแต่ละเผ่าทั้งสี่เผ่า ๑๐๐ คน ส่วนอำนาจหน้าที่ของสภานี้ในช่วงก่อนเอเธนส์เป็นประชาธิปไตยนั้น ไม่มีข้อมูลที่ปรากฏชัดเจนแน่นอน จนกระทั่งสมัยของพลูตาซ (Plutarch: ค.ศ. ๔๕-๑๒๐) ซึ่งได้บันทึกไว้ว่า สภาสี่ร้อยมีหน้าที่รวบรวมเตรียมเรื่องราวต่างๆ ที่สำคัญเพื่อเสนอให้สภาประชาชน (the Assembly) ทำการพิจารณา จะเห็นได้ว่าสภาสี่ร้อยนี้มีหน้าที่เหมือนกับสภาห้าร้อยที่เกิดขึ้นโดยฝีมือของคลอธีสตินิส (๕๐๘-๕๐๗ ก่อนคริสตกาล) ในยุคประชาธิปไตยเอเธนส์ ด้วยเหตุนี้เองที่นักวิชาการอย่างมอเกน แฮนเซน (Mogens Herman Hansen) ได้เตือนไว้ถึงปัญหาในเรื่องความแม่นยำทางประวัติศาสตร์ เพราะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นแรกที่เกี่ยวข้องกับสภาที่โซลอนจัดตั้งขึ้นมานี้คือ หลักฐานข้อความของพวกที่ทำการปฏิวัติในเอเธนส์ในปี ๔๑๑ ก่อนคริสตกาล โดยพวกที่ทำการปฏิวัตินี้คือ พวกชนชั้นสูงที่พยายามจะรื้อฟื้นคืนการปกครองของกลุ่มตนขึ้นมา พวกชนชั้นสูงนี้หรือที่พวกฝ่ายประชาธิปไตยเรียกว่า “คณาธิปไตย” (the oligarchs) ชนชั้นสูงกลุ่มนี้ขึ้นมามีอำนาจและทำการล้มล้างระบอบประชาธิปไตย โดยยกเลิกสภาห้าร้อย (the Council of Five Hundred) ที่คลอธีสตินิสจัดตั้งขึ้นมาในตอนกำเนิดประชาธิปไตยเอเธนส์ปี ๕๐๘-๕๐๗ ก่อนคริสตกาล พวกชนชั้นสูงนี้ได้จัดตั้งสภาสี่ร้อยขึ้นมาแทน และได้อ้างว่าพวกตนได้ยึดเอารูปแบบของสภาสี่ร้อยของโซลอนเป็นแม่แบบของการตั้งสภาสี่ร้อยของพวกตน ดังนั้น ถ้าพิจารณาตามแฮนเซน มันจึงเป็นไปได้ที่จะสรุปอย่างแนใจทางใดทางหนึ่งว่า สิ่งนี้ “พวกคณาธิปไตย”

อย่างไรก็ตาม มาตรการการปฏิรูปทางเศรษฐกิจของโซลอนนั้นไม่ได้เป็นการแก้ปัญหาที่สาเหตุ เพราะการให้กรรมสิทธิ์ในที่ดินแก่พวกหนึ่งในหก แต่ไม่มีการปฏิรูปที่ดินใหม่นั้นไม่ได้เป็นการแก้ไขวิกฤตการณ์ที่ดินตนหรือไม่ได้เป็นการแก้ไขปัญหาที่โครงสร้าง เพราะที่ดินที่พวกหนึ่งในหกได้กรรมสิทธิ์นั้นก็คือ ปริมาณที่ดินที่พวกเขาเคยอาศัยทำกินมาอยู่ก่อนแล้ว ปริมาณที่ดินดังกล่าวนี้มีขนาดเล็ก และถ้าประชากรของเอเธนส์ยังขยายตัวในอัตราที่รวดเร็วอย่างที่เกิดขึ้นในช่วง ๗๕๐-๖๐๐ ก่อนคริสตกาล วิกฤตการณ์ที่ดินทำกินไม่เพียงพอที่จะให้เกิดผลผลิตที่เพียงพอในการเลี้ยงครอบครัวก็ย่อมจะคงดำรงอยู่ต่อไป เพราะวิกฤตการณ์เศรษฐกิจที่เกิดขึ้นอย่างรุนแรงในเอเธนส์อันทำให้ต้องเกิดการปฏิรูปของโซลอนนั้น มีสาเหตุมาจากปัญหาเรื่องขนาดที่ดินที่ไม่เป็นอัตราส่วนที่เหมาะสมกับจำนวนผู้อาศัยทำกินในที่ดินนั้นๆ เมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้น การแบ่งซอยย่อยที่ดินออกไปในแต่ละครัวเรือนนั้นทำให้ที่ดินมีขนาดเล็กไม่สามารถให้ผลผลิตที่พอเลี้ยงครอบครัวได้²²

ดังนั้นการที่โซลอนประกาศให้กรรมสิทธิ์ที่ดินที่พวกหนึ่งในหกอาศัยทำกินอยู่แล้ว จึงเป็นการชะลอวิกฤตการณ์มากกว่าที่จะเป็นการแก้ปัญหาย่างแท้จริง เพราะในเวลาต่อมา ประชากรเพิ่มมากขึ้น พวกหนึ่งในหกซึ่งจากการปฏิรูปของโซลอน ทำให้พวกเขาพ้นจากสถานะการเป็น “หนึ่งในหก” (*hektemoroi*) เพราะนอกจากจะสามารถทำกินในที่ดินต่อไปได้แล้ว โซลอนยังยกเลิกการส่งผลผลิตหนึ่งในหกด้วย ซึ่งก็ย่อมจะต้องเป็นสิ่งที่เกิดควบคู่กันไปกับการให้คนเหล่านี้มีสิทธิ์พิเศษในที่ดินตนอาศัยทำมาหากินเองอยู่แล้ว นั่นคือ มีที่ดินทำกินโดยไม่ต้องเสียผลผลิตหนึ่งในหกต่อปีให้ชนชั้นสูงที่เป็นเจ้าที่ดินอีกต่อไป แต่อย่างไรก็ตาม พวกที่มีสิทธิ์ในที่ดินขนาดเล็กดังกล่าวนี้ย่อมจะต้องประสบปัญหาเดียวกันกับพวกหนึ่งในหกในอดีตที่ล้มละลายหรือต้องเป็นหนี้สินจนต้องกลายเป็นทาส เพราะปัญหาเรื่องที่ดินไม่พอทำกินย่อมจะต้องเป็นสิ่งที่ยังคงอยู่ภายใต้เงื่อนไขโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่ยังไม่ถูกระทบกระเทือน (*intact*) แม้แต่น้อยจากการปฏิรูปของโซลอน แม้ว่าการปฏิรูปของเขาจะให้หลักประกันว่าจะไม่มีการชดใช้หนี้สินด้วยการเอาตัวไปเป็นทาสหรือเอาตัวเป็นหลักประกันการชดใช้หนี้สิน แต่นั่นก็เป็นการแก้ปัญหาที่ปลายเหตุอยู่ดี ถึงแม้ว่าสังคมเอเธนส์

กล่าวอ้างนั้นเป็นแค่การโฆษณาชวนเชื่อ หรือว่าสถานะนี้ได้เกิดขึ้นมาก่อนแล้วในสมัยของโซลอนจริงๆ ดู Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, (Oxford: Blackwell: 1993, rpt.), pp. 30-31.

²² Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., p. 31.

หลังการปฏิรูปของโซลอน จะไม่มีทาสที่เกิดจากปัญหาทางเศรษฐกิจ แต่การมีหนี้สินจนไม่สามารถใช้ที่ดินนั้นยังเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้²³

จะเห็นได้ว่า พวกที่มีที่ดินใหม่ในเงื่อนไขโครงสร้างเศรษฐกิจแบบเดิมอยู่ในสภาวะที่ต้องเผชิญวิกฤตการณ์ที่เคยเกิดแล้วและจะเกิดซ้ำรอยเดิมอีก นั่นคือ สภาวะผลผลิตไม่พอเลี้ยงตัวเองอันนำมาซึ่งการกู้ยืมและการล้มละลายในที่สุด แต่กระนั้น ผลพวงของการปฏิรูปของโซลอน ก็ได้ทำให้พวกเขาเกิดความรู้สึกภาคภูมิใจหรือเกิดจิตสำนึกของความเป็นพลเมืองหรือ “citizen elite” นั่นคือ สามารถมีที่ดินทำกินโดยไม่ต้องเสียผลผลิตหนึ่งในหกอีกต่อไป นั่นคือ การเริ่มมีสถานะที่ไม่แตกต่างจากชนชั้นสูงผู้เป็นเจ้าของที่ดินเดิม²⁴ ซึ่งจากมุมมองและการวิเคราะห์ในแบบมาร์กซิสต์ อาจจะตีความว่า ถ้าหากความรู้สึกภาคภูมิใจในความเป็นพลเมืองจะเป็นจิตสำนึก ก็อาจเป็นจิตสำนึกจอมปลอม (false consciousness) หรือเป็นอุดมการณ์ (ideology) อันเป็นผลพวงที่เกิดขึ้นมาจากการปฏิรูปของโซลอน เพื่อบรรเทาความรุนแรงของวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจสังคมที่เกิดขึ้น เพื่อให้รูปแบบโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองแบบเดิมยังคงดำรงอยู่ต่อไปนั่นเอง ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

III

ดังนั้น หลังการปฏิรูปของโซลอน วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจการเมืองในเอเธนส์จึงยังคงดำรงอยู่เนื่องจากโซลอนมิได้แก้ปัญหาระดับโครงสร้างที่เป็นสาเหตุหลักของวิกฤต จนกระทั่งต่อมาได้เกิดสงครามกลางเมืองในเอเธนส์ระหว่างกลุ่มชนชั้นสูงสามกลุ่มที่แก่งแย่งที่จะรวบอำนาจเข้าไว้เป็นของกลุ่มตน ในปี ๕๖๑ ก่อนคริสตกาล ไพอีสตราตอสผู้ซึ่งเป็นชนชั้นสูงและเป็นญาติและมิตรของโซลอน²⁵ แต่ต่อมาความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองก็ยุติลงด้วยเหตุผลทางการเมือง ไพอีสตราตอสได้สถาปนาตัวเองเป็นทรราชย์หลังจากได้ชัยชนะต่อกลุ่มชนชั้นสูงอื่นๆแล้ว อย่างไรก็ตาม หลังการยึดอำนาจ ในทางปฏิบัติ มาตรการปฏิรูปและกฎหมายของโซลอนก็ยังคงมีการบังคับใช้

²³ Simon Hornblower, ‘Creation and Development of Democratic Institutions in Ancient Greece’ in *Democracy: the Unfinished Journey 508 BC to AD 1993* edited by John Dunn, (Oxford: Oxford University Press: 1993), p. 3.

²⁴ Simon Hornblower, ‘Creation and Development of Democratic Institutions in Ancient Greece’, *ibid.*, p. 3.

²⁵ Plutarch, *The Rise and Fall of Athens: Nine Greek Lives by Plutarch*, translated with an introduction by Ian Scott-Kilvert, (Harmondsworth: Penguin Books: 1985 rpt.) p. 43

อยู่ไม่เปลี่ยนแปลง ไพซีสตราตอสเขาอยู่ในอำนาจตั้งแต่ปี ๕๖๑-๕๒๗ ก่อนคริสตกาลเป็นเวลานานถึงสามสิบสี่ปี ผู้ที่สืบทอดอำนาจต่อจากเขาคือบุตรชายของเขาที่ชื่อว่า ฮิปปีอาส ซึ่งอยู่ในอำนาจตั้งแต่ปี ๕๒๗-๕๑๐ ก่อนคริสตกาล ฮิปปีอาสต้องเผชิญกับกระแสการต่อต้านที่ค่อยๆเพิ่มขึ้นจากกลุ่มพวกชนชั้นสูงทั้งหลายที่เคยมีอำนาจมาก่อนหน้าการปกครองของไพซีสตราตอส พวกชนชั้นสูงจำนวนมากถูกฮิปปีอาสบีบบังคับให้ไปลี้ภัยต่างแดน แต่ในที่สุด การปกครองของฮิปปีอาสถูกล้มล้างโดยการแทรกแซงจากกองทัพของสปาร์ตา จากการที่บรรดาชนชั้นสูงที่เคยลี้ภัยออกจากเอเธนส์มารวมกันภายใต้การนำของไคลอัสธีนิส ซึ่งเป็นหนึ่งในกลุ่มชนชั้นสูงในเอเธนส์ เขาได้หัวานล้อมให้สปาร์ตาทหารกองทัพเข้าไปยึดเอเธนส์ได้ในปี ๕๑๐ ก่อนคริสตกาล²⁶

หลังจากที่ฮิปปีอาสได้ถูกขับไล่ออกไป บรรดาชนชั้นสูงในเอเธนส์ก็พยายามที่จะสถาปนาระบบการปกครองของกลุ่มตนกลับขึ้นมา แต่ก็ได้มีการแตกแยกออกเป็นสองฝ่าย และทั้งสองฝ่ายต่างก็เป็นชนชั้นสูง (the *Eupatridai*) ฝ่ายหนึ่งคือพวกของไคลอัสธีนิสที่ไปลี้ภัยในต่างแดนและกลับมาหลังจากได้กำลังทัพของสปาร์ตาช่วยขับไล่ฮิปปีอาสออกไป อีกพวกหนึ่งคือพวกชนชั้นสูงที่อยู่ในเอเธนส์ตลอดเวลาที่ผ่านมา ซึ่งนำโดยไอซากอรัส (Isogoras) ซึ่งเคยเป็นผู้ให้การสนับสนุนฮิปปีอาสมาตลอด จนกระทั่งเขาได้ร่วมมือกับพรรคพวกของเขาในการทำการยึดอำนาจในปี ๕๑๐ ก่อนคริสตกาล จากการหยั่งเสียงในหมู่ชนชั้นสูงในการสรรหาผู้นำของกลุ่มชนชั้นสูง (archon) ปรากฏว่า ไอซากอรัสได้รับเลือกในปี ๕๐๘/๕๐๗ ก่อนคริสตกาล ซึ่งส่งผลให้ไคลอัสธีนิสไม่พอใจ ด้วยเขาเห็นว่าเขาสมควรที่จะได้เป็นผู้นำของบรรดาชนชั้นสูง ด้วยเหตุที่เขาได้ขอกำลังจากสปาร์ตามาช่วยในการล้มระบอบทรราชในเอเธนส์²⁷

อย่างไรก็ตาม ต่อความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างเขากับไอซากอรัส ไคลอัสธีนิสตระหนักว่าเขาไม่ได้รับการสนับสนุนจากชนชั้นสูง เพราะพวกชนชั้นสูงได้ตัดสินใจให้ความสนับสนุนไอซากอรัส ขณะเดียวกัน การที่จะหวังพึ่งกองทัพจากสปาร์ตาอีกในการยึดอำนาจจากไอซากอรัสครั้งนี้ก็เป็นไปไม่ได้ เพราะเหตุผลที่สปาร์ตาสนับสนุนไคลอัสธีนิสในตอนยึดอำนาจจากฮิปปีอาส ก็ด้วยสปาร์ตามีความมุ่งหวังเพียงแต่ให้เอเธนส์รื้อฟื้นการปกครองโดยกลุ่มชนชั้นสูงกลับมาเท่านั้น เพราะรูปแบบการปกครองดังกล่าวเป็นรูปแบบการปกครองแบบเดียวกับที่สปาร์ตาใช้อยู่ และเท่ากับเป็นการสร้างความมั่นคงปลอดภัยให้กับระบอบการปกครองของสปาร์ตาด้วย²⁸ ด้วยเหตุนี้เอง

²⁶ Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., pp. 32-33.

²⁷ Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., p. 33.

²⁸ เพราะจะเห็นได้ว่าในเวลาต่อมา ที่เอเธนส์รบกับสปาร์ตาในสงครามเพโลพอนนีส (the Peloponnesian War) ระหว่างปี ๔๓๑-๔๐๔ ก่อนคริสตกาลนั้น สาเหตุสำคัญประการหนึ่งก็คือ

ที่คลีอัสธีนิสจึงไม่สามารถคาดหวังความช่วยเหลือจากสปาร์ตาได้อีกในการโค่นล้ม เพราะสปาร์ตาพอใจกับการปกครองโดยกลุ่มคนชั้นสูงที่มาแทนที่ระบอบทรราชในเอเธนส์ โดยที่สปาร์ตาไม่สนใจว่าใครจะเป็นผู้นำของกลุ่มคนชั้นสูงที่เกิดขึ้นนี้

ดังนั้น ในที่สุด สิ่งที่คลีอัสธีนิสได้กระทำการต่อสู้กับไอซากอร์สก็คือ การดึงเอาชนชั้นล่างหรือสามัญชนทั่วไปเข้ามาร่วมเป็นพวกเขาด้วย ('took into his faction the ordinary people') คำว่ามวลชนหรือคนส่วนใหญ่ทั่วไปในภาษากรีกโบราณขณะนั้นคือ *demos*²⁹ และจากการสนับสนุนร่วมมือของ *demos* นี้เองที่ทำให้คลีอัสธีนิส สามารถเอาชนะและยึดอำนาจจากกลุ่มชนชั้นสูงที่สนับสนุนไอซากอร์สได้สำเร็จ อย่างไรก็ตาม ไอซากอร์สเองก็มีสัมพันธภาพกับผู้ปกครองสปาร์ตา ซึ่งเป็นผู้ที่เคยให้การสนับสนุนคลีอัสธีนิส มากครั้งนี้สปาร์ตาดัดสินใจให้ความช่วยเหลือไอซากอร์ส เพราะเห็นว่า คลีอัสธีนิสกำลังจะสถาปนาระบอบการปกครองที่ไม่ใช่ระบอบที่ปกครองโดยกลุ่มชนชั้นสูงอีกต่อไป แต่การขอความช่วยเหลือจากสปาร์ตาของไอซากอร์สนั้นกลับทำให้ *demos* ในเอเธนส์ที่ให้การสนับสนุนคลีอัสธีนิสยิ่งพากันลุกฮือต่อต้านไอซากอร์สและพลพรรคและขับไล่กองทัพของสปาร์ตาออกไปจากเอเธนส์และเรียกร้องให้คลีอัสธีนิสกลับมา และในปี ๕๐๘/๗ ก่อนคริสตกาล ก็ถือเป็นการสิ้นสุดของการปกครองครอบงำของชนชั้นสูง และเริ่มเข้าสู่ระบอบการปกครองใหม่ที่เกิดขึ้น นั่นคือ ระบอบประชาธิปไตย³⁰

ประเด็นสำคัญในปรากฏการณ์ทางการเมืองข้างต้นที่น่าพิจารณาคือ การดึงมวลชนหรือ *demos* เข้าร่วมในการต่อสู้ทางการเมืองของคลีอัสธีนิส และการเปลี่ยนแปลงทัศนคติและพฤติกรรมทางการเมืองของชาวเอเธนส์ ในการดึงเอาสามัญชนทั่วไปหรือ *demos* เป็นพลังทางการเมืองของคลีอัสธีนิสนั้น สิ่งที่คลีอัสธีนิสได้กระทำไปก็คือ การยื่นข้อเสนอแผนการปฏิรูปการเมืองแก่พวก *demos* ซึ่งตามความคิดของผู้บันทึกเหตุการณ์ประวัติศาสตร์อย่างเฮโรโดตัส (Herodotus) เห็นว่า การหันไปหาการสนับสนุนจาก *demos* ถือว่าเป็นนวัตกรรมทางการเมือง (political innovation) ของกรีกโบราณเลยทีเดียว เพราะแต่เดิม *demos* นั้นถูกจำกัดให้อยู่ห่างจากศูนย์

ความขัดแย้งในการแผ่ขยายรูปแบบการปกครองที่แตกต่างกันอัน ได้แก่ การปกครองโดยคนส่วนใหญ่หรือประชาธิปไตยของเอเธนส์กับการปกครองโดยกลุ่มชนชั้นสูงสปาร์ตา

²⁹ ดังที่ Herodotus และ Aristotle ใช้คำดังกล่าวนี้เขียนอธิบายประวัติศาสตร์การเมืองของเอเธนส์ในช่วงปี 508/7 B.C.

³⁰ Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology* opcit., pp. 33-34.

อำนาจทางการเมือง อย่างที่เฮโรโดตัสได้ใช้สำนวนที่ถอดมาเป็นสำนวนในภาษาอังกฤษได้ว่า ที่ผ่านมา *demos* ในเอเธนส์ถูกกันไว้ “ให้อยู่ไกลสุดเอื้อม” หรือ “kept at arm’s length” ³¹

ขณะเดียวกัน ในประเด็นดังกล่าวนี้ นั่นคือ การหันไปหาการสนับสนุนจาก *demos* ของไคลอัสธีนิส นักวิชาการด้านคลาสสิกบางคนได้ให้ความเห็นไว้ว่า การแปลความดังกล่าวนี้ของเฮโรโดตัส โดยทั่วไปที่แปลจาก *ton demon prosetairizetai* เป็น “he took the demos into partnership” หรือ “เขาได้ดึงเอา *demos* เข้ามาเป็นพวกเดียวกัน” เป็นการแปลที่ไม่ค่อยให้ความหมายที่แท้จริงในภาษากรีกโบราณนัก เพราะไม่ได้ให้ภาพของความขัดกัน (paradox) ที่ดำรงอยู่ในต้นภาษากรีกโบราณ เพราะถ้าจะแปลตามตัวอักษรแล้วต้องแปลว่า Kleisthenes “enrolled the demos in his hetaireia as additional members” หรือ “added the demos to his *hetaireia*.” เพราะคำว่า *hetaireia* หรือ *hetairos* นั้นมีความแตกต่างเหมือนกับที่ “chalk” แตกต่างจาก “cheese” ในสำนวนภาษาอังกฤษ ³²

Hetaireia หรือ *hetairos* นั้นเป็นคำที่ใช้ในบริบทของพวกชนชั้นสูงเท่านั้น อันหมายถึงกลุ่มหรือสมาคมที่จัดตั้งขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ทางสังคมและการเมืองของกลุ่มคนชั้นสูง ฉะนั้น ถ้าจะแปลข้อความที่เฮโรโดตัสบรรยายถึงการกระทำของไคลอัสธีนิส ก็น่าจะหมายความว่า “เขาได้นำ *demos* เข้าร่วมเป็นสมาชิกในสมาคม *hetaireia* ของเขา” หรือ “เขาได้รับคนจนหรือคนชั้นต่ำเข้าเป็นสมาชิกในกลุ่มชนชั้นสูงของเขา” เพราะทั้งไคลอัสธีนิสและไอซากอรัส ต่างก็เป็นผู้นำหรือผู้ที่อยู่บนยอดของกลุ่มหรือปริมิตของชนชั้นสูง ³³ ดังนั้นถ้าจะแปลความหมายที่เฮโรโดตัสบรรยายเหตุการณ์ครั้งนั้น อาจจะให้ความหมายว่า ไคลอัสธีนิส “ได้ดึง *มหาชนทั่วไป* (mass) เข้า

³¹ David Stockton, *The Classical Athenian Democracy* (Oxford: Oxford University Press: 1990), p. 23.

³² David Stockton, *The Classical Athenian Democracy* *ibid.*, p. 23.

³³ ซึ่งเราจะสังเกตการใช้คำ *hetaireai* ได้อีกครั้งหนึ่งในตอนปี ๔๐๔ ก่อนคริสตกาลที่เอเธนส์กลับมามีการปกครองโดยกลุ่มชนชั้นสูงอีกครั้งในช่วงเวลาสั้นๆ ในเหตุการณ์ดังกล่าวนี้ ฑูซิดิดีส (Thucydides) ได้กล่าวว่า กลุ่มผู้ปกครองของนคราธิปไตยนั้นมาจาก *hetaireia* ซึ่งจัดตั้งขึ้นมาเพื่อสนับสนุนการปกครองระบอบนคราธิปไตยโดยกลุ่มสามสิบ (The Thirty) ที่เป็นพวกขวาสุดกู่ และใช้วิธีการรุนแรงอย่างสุดขั้วในปี ๔๐๑ ก่อนคริสตกาล ปัญหาเรื่อง *hetaireia* ในฐานะที่เป็นศัตรูของประชาธิปไตยของเอเธนส์นั้น มีหลักฐานกล่าวในช่วงศตวรรษที่สี่ก่อนคริสตกาลว่า เมื่อกฎหมายในระบอบประชาธิปไตยได้มีการพัฒนาไปถึงระดับหนึ่งแล้ว ถึงกับมีการกำหนดว่า การรวมตัวเป็น *hetaireia* ถือว่าเป็นการกบฏต่อโพลิสเลยทีเดียว ดู David Stockton, *The Classical Athenian Democracy*, *opcit.*, p. 23. และ Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, *opcit.*, Book VIII.54.4.

สู่การเมือง” ซึ่งหมายความว่า แต่เดิมการเมืองเป็นกิจกรรมเฉพาะของบรรดาผู้นำชนชั้นสูงและกลุ่มหรือผู้สนับสนุนแต่ละฝ่ายแต่ละพวกเท่านั้น โดยที่แต่เดิม *demos* นั้นถูกทิ้งให้อยู่โดดเดี่ยวไม่เกี่ยวข้องกับศูนย์อำนาจทางการเมืองเลย หรือจะมีก็แต่บางครั้งบางคราวเท่านั้นที่ *demos* ถูกดึงให้ไปสนับสนุนหรืออยู่เบื้องหลัง³⁴ ในลักษณะที่เราเรียกในการเมืองไทยว่า การจัดตั้ง ‘ม็อบ’ (mob) ให้กับนักการเมืองบางกลุ่มบางคน

กล่าวได้ว่า ในการต่อสู้ครั้งนั้น ไคลอัสธีนิส ได้เปลี่ยนแปลงตัวแปรทางการเมืองหรือผู้กระทำ-ตัวแสดง (actor) ทางการเมืองโดยสิ้นเชิงและอย่างฉับพลัน จะเห็นว่าการดึงเอา *demos* เข้าร่วมในการต่อสู้ทางการเมืองของเขามาจากเหตุผลที่ว่า เขาอยู่ในสถานะที่จนตรอกและก็สายเกินกว่าที่จะหันไปหาพวกชนชั้นสูงด้วยกันที่ถูกครอบงำจากไอซากอรัส ขณะเดียวกัน ก็เป็นไปได้ดีกว่า ไคลอัสธีนิสเองก็อาจจะเล็งเห็นมานานแล้วว่า เวลาไม่สามารถย้อนกลับไปได้แล้วก็ได้ หรือมันอาจจะเห็นว่าเขาเห็นว่า การเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่ทำให้เขาต้องสูญเสียความนิยมในหมู่บรรดาชนชั้นสูงด้วยกันที่สนับสนุนไอซากอรัส เพราะตัวเขาเป็นผู้ที่นำขบวนการต่อต้านฮิปปีอาส มาตั้งแต่ต้น และไอซากอรัสและพวกเองก็สนับสนุนฮิปปีอาสมาโดยตลอด แต่มาเปลี่ยนแปลงในตอนหลังเท่านั้น ดังนั้นหนทางเดียวที่เหลืออยู่ในการต่อสู้ทางการเมืองกับไอซากอรัส ซึ่งเป็นผู้ที่มีแรงสนับสนุนจากชนชั้นสูงด้วยกันมาโดยตลอดก็คือ การดึงเอากลุ่มชนชั้นอื่นที่เหลืออยู่ให้เข้ามาสู่เวทีการต่อสู้ทางการเมืองนี้ และจะด้วยเหตุผลใดก็ตาม ชัยชนะ--ความนิยมจากประชาชนและความยืนยาวของระบบการเมืองใหม่ที่เกิดขึ้นก็ได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่า ไคลอัสธีนิสตัดสินใจได้ถูกต้องและก้าวไปในทิศทางที่ถูกต้องในการต่อสู้ทางการเมือง พร้อมกับความพร้อมของความเป็นพลเมือง (citizenship) ที่เริ่มมีการวางรากฐานสร้างขึ้นมามากภายใต้สมัยการปฏิรูปของโซลอน เพราะถ้าเป็นในช่วงเวลาก่อนหน้านี้ หรือโดยเฉพาะก่อนหน้าการปฏิรูปของโซลอน สำนักทางการเมืองหรือนักในความเป็นพลเมืองของ *demos* คงยังไม่สุกงอมพอและก็คงไม่กล้าลุกขึ้นมาต่อสู้ร่วมมือกับไคลอัสธีนิส

IV

จากที่กล่าวไปแล้วข้างต้น สามารถกล่าวโดยรวมได้ว่า มาตรการที่โซลอนจัดตั้งขึ้นมานั้นเป็นส่วนสำคัญที่จะเป็นรากฐานสำหรับการไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยของเอเธนส์ได้ดังนี้คือ ถ้าพิจารณาถึงการปฏิรูปทางเศรษฐกิจของโซลอน จะพบว่าการปฏิรูปเศรษฐกิจตามมาตรการข้างต้นนั้น ได้ก่อให้เกิดการปฏิรูปทางการเมืองที่สำคัญติดตามมา นั่นคือ การปลดปล่อยพวกหนึ่งในห

³⁴ David Stockton, *The Classical Athenian Democracy* opcit., pp. 23-24.

ซึ่งถือเป็น “นโยบายการปลดแอก” (shaking-off burdens)³⁵ ซึ่งได้ก่อให้เกิดทัศนคติหรือจิตสำนึกหรืออุดมการณ์ (ideology) ของ “ความเป็นพลเมืองชั้นนำ” (citizen elite) ขึ้นในหมู่พวกหนึ่งในหกที่ได้รับการปลดแอกและดูเหมือนจะสามารถมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินที่ตนอาศัยทำกิน ซึ่งโดยแท้จริงที่ผ่านมา มันมีความชัดเจนว่า ที่ดินมิได้เป็นของพวกเขา เพราะรายได้ส่วนหนึ่ง ก็ต้องถูกแบ่งไปให้เจ้าของที่ดินในลักษณะของการตอบแทนหรือค่าเช่า แต่เมื่อโซลอนมีมาตรการให้พวกเขาดูเหมือนจะมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินที่เขาเคยอาศัยทำกินนั้น ทำให้พวกเขาเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของและมีความผูกพันมากขึ้น ขณะเดียวกันคนเหล่านี้ก็เริ่มรู้สึกว่า ตนมีฐานะและศักดิ์ศรีดีขึ้นและไม่มีความแตกต่างจากชนชั้นสูงเจ้าที่ดินมากนัก เพราะบัดนี้พวกเขาก็มีที่ดินเหมือนกัน ไม่ว่าที่ดินที่พวกเขามีนั้นจะมีพื้นที่น้อยเพียงไรก็ตาม และพวกเขาเกิดความรู้สึกว่า ฐานะของพวกเขาสูงกว่าผู้ที่ปราศจากที่ดินในผืนแผ่นดินเอเธนส์ พวกเขารู้สึกว่าพวกเขามีความเป็นคนหรือพลเมืองเอเธนส์มากกว่า (citizen elite) คนที่ไม่มีที่ดินเลย

และไม่เพียงจิตสำนึกทางการเมืองที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปทางเศรษฐกิจจะทำให้ demos รู้สึกว่าตนมีสถานะที่ดีขึ้น แต่คนเหล่านี้ยังกลายเป็นกำลังรบที่รบด้วยจิตวิญญาณด้วย เพราะแต่เดิมเมื่อเอเธนส์ต้องเข้าสงคราม คนเหล่านี้จะเข้าร่วมสงครามในลักษณะที่ถูกเกณฑ์ไปรบ และในการรบที่ผ่านมา พวกเขารู้สึกว่า เขาต้องเสียเลือดเนื้อเพื่อปกป้องชีวิตทรัพย์สินและผืนแผ่นดินของคนอื่นๆ อันได้แก่ ชนชั้นสูงเจ้าที่ดินมากกว่าที่จะปกป้องทรัพย์สินสมบัติของตัวเอง แต่หลังจากการปฏิรูปของโซลอน พวกเขาปรับตัวจิตสำนึกของความเป็นพลเมือง (citizen elite) ที่ทำให้พวกเขามีกำลังใจในการรบ เพราะในการร่วมต่อสู้ในศึกทุกครั้งหลังจากนี้ ย่อมหมายถึงการร่วมกันปกป้องชีวิตทรัพย์สินและผืนแผ่นดินของพวกเขาเองด้วย ไม่เฉพาะแต่ของชนชั้นสูงเท่านั้น³⁶ จะเห็นได้ว่าในกรณีดังกล่าวนี้ การปฏิรูปของโซลอนได้ปูทาง³⁷ ไปสู่การเปลี่ยนแปลงเกณฑ์ของความเป็นพลเมืองจากที่เคยจำกัดอยู่แต่เฉพาะชาติตระกูลหรือเชื้อสายชนชั้นสูง (Eupatridai) มาเป็นเกณฑ์ในด้านของการมีถิ่นฐานกำเนิดและทำมาหากินในเอเธนส์ ซึ่งทำให้จิตสำนึกของความเป็นพลเมืองนั้นเริ่มขยายกว้างขึ้น ขณะเดียวกัน การออกกฎหมายห้ามการประกันการชดใช้หนี้สินด้วยการเอาตัว

³⁵ Simon Hornblower, ‘Creation and Development of Democratic Institutions in Ancient Greece’, opcit., p. 3.

³⁶ Simon Hornblower, ‘Creation and Development of Democratic Institutions in Ancient Greece’, opcit., pp. 3-4.

³⁷ ที่ว่าการปฏิรูปของโซลอนเป็นเพียงการปูทางนั้น ก็เพราะว่า แม้ว่าโซลอนจะยกเลิกพันธะหนึ่งในหก แต่เขาก็ไม่ได้ออกกฎหมายให้กรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินแก่ชนชั้นล่างผู้เป็นพวกหนึ่งในหกในอดีตอย่างชัดเจนเป็นทางการ

เป็นทาสนั้นก็สัมพันธ์กับเกณฑ์ของการเป็นพลเมืองโดยให้ความสำคัญต่อการเป็นเสรีชนของชาวเอเธนส์

ยิ่งกว่านั้น การขยายสิทธิในการฟ้องร้องแทนบุคคลอื่นหรือแม้แต่การมีสิทธิฟ้องในฐานะผู้พิทักษ์ผลประโยชน์ส่วนรวม ซึ่งเป็นมาตรการที่เปิดโอกาสให้ผู้คนทั่วไปไม่คำนึงว่าจะต้องมีส่วนทางสังคมอะไร สามารถมีส่วนช่วยบังคับใช้กฎหมายของโซลอน โดยการที่ใครก็ตามก็สามารถที่จะมีสิทธิผลักดันให้เกิดการบังคับตามกฎหมายได้ ซึ่งถือได้ว่าเป็นก้าวสำคัญในการไปสู่การปกครองโดยอำนาจอยู่ที่ประชาชนส่วนใหญ่ สิ่งนี้ชี้ให้เห็นว่าสิทธิในการมีที่ดินทำกินซึ่งเป็นเกณฑ์ของความเป็นพลเมืองนั้นไม่เพียงแต่เป็นสิทธิทางกฎหมายที่กำหนดขึ้นมาเฉยๆ (passive) แต่ยังมียุทธศาสตร์ทางการเมืองอีกด้วย เพราะการที่จะบ่งชี้ว่าการกระทำอย่างไรที่เป็นการฝ่าฝืนทางกฎหมายและเป็นอันตรายต่อส่วนรวมนั้น ไม่ได้ถูกผูกขาดแต่เฉพาะการตัดสินหรือพิจารณาของชนชั้นสูงเท่านั้น ผู้ใดก็ตามที่มีความห่วงใยต่อสวัสดิภาพส่วนรวมก็มีสิทธิที่จะนำผู้ที่จะร้องต่อศาลได้ ขณะเดียวกัน การจัดตั้งศาลประชาชนให้ทำหน้าที่เป็นศาลอุทธรณ์ก็เป็นสิ่งสำคัญที่แสวงหาให้กับจิตสำนึกในเรื่องอำนาจของคนส่วนใหญ่ที่จะสามารถทบทวนการพิจารณาคดีที่มีการตัดสินมาแล้วอีกครั้งหนึ่งได้ และเป็นเครื่องตรวจสอบการบริหารงานยุติธรรมที่เดิมที่จำกัดอยู่แต่ในเฉพาะชนชั้นสูง ในแง่นี้ ศาลประชาชนสามารถจึงเป็นที่พึ่งสุดท้ายได้สำหรับคนทั่วไป

มาตรการต่างๆ ที่กล่าวมานี้เองที่ช่วยสร้างจิตสำนึกทางการเมืองของความเป็นพลเมืองให้กับผู้คนส่วนใหญ่ในเอเธนส์ และเมื่อเวลาผ่านไปเกือบอีกหนึ่งร้อยปี พัฒนาการของจิตสำนึกของประชาชนเหล่านี้ก็อยู่ในสภาพที่พร้อมจะเข้าร่วมการต่อสู้ทางการเมืองโดยการชักนำของไคลอัสตินิสในปี ๕๐๘-๕๐๗ ก่อนคริสตกาล

อย่างไรก็ตาม จิตสำนึกทางการเมืองของความเป็นพลเมือง (citizen elite) ที่เกิดขึ้นนี้ นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์โบราณอย่างไซมอน ฮอร์นบโลเวอร์ (Simon Hornblower) เรียกว่าเป็น “อุดมการณ์” (ideology)³⁸ ซึ่งอุดมการณ์ที่ว่านี้ แนวการศึกษาอื่นอาจจะพิจารณาว่าเป็นวัฒนธรรมทางการเมือง (political culture) ก็ได้ หรือใครจะเรียกทัศนคติของความเป็นพลเมืองที่เกิดจากการปฏิรูปของโซลอนว่าเป็นอุดมการณ์ประชาธิปไตยหรือวัฒนธรรมทางการเมืองแบบประชาธิปไตยก็ได้

แต่ก็มีข้อสงสัยที่ Hornblower ใช้คำว่า “ideology” ในกรณีนี้ ตามทัศนะของผู้เขียนบทความนี้เห็นว่า การใช้คำว่าอุดมการณ์หรือ “ideology” ที่เหมาะสมกับกรณีเรื่องจิตสำนึกทางการเมืองของความเป็นพลเมืองของชาวเอเธนส์อันเกิดจากการปฏิรูปของโซลอนนั้นน่าจะเป็นนัยตามแนวการศึกษาในแบบมาร์กซิสต์ เพราะถ้าพิจารณามาตรการต่างๆ ในการปฏิรูปของโซลอน ที่

³⁸ Simon Hornblower, ‘Creation and Development of Democratic Institutions in Ancient Greece’, opcit., p. 3.

ก่อให้เกิดพัฒนาการจิตสำนึกของความเป็นพลเมือง (citizen elite) ดังกล่าวแล้ว จะเห็นได้ว่า มาตรการที่สำคัญที่สุดคือ การให้พวกหนึ่งในหกที่ยังไม่ได้ล้มละลายหรือตกไปเป็นทาสมีสถานะ คล้ายมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินที่ตนอาศัยทำกินอยู่ เพราะการสถานะดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะมีที่ดินน้อยนิด เพียงไร ก็สามารถก่อให้เกิดความรู้สึกของความเป็นเจ้าของผืนแผ่นดินในเอเธนส์ และมีสถานะไม่ ต่างจากพวกชนชั้นสูงเจ้าที่ดินขนาดใหญ่ เพราะแต่เดิมพวกหนึ่งในหกนี้ไม่สามารถมีกรรมสิทธิ์ใน ที่ดินเลยไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม ความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการเป็นเจ้าของผืนแผ่นดินนี้มีความสำคัญใน หลายกรณี เช่น ความรู้สึกว่าคุณมีสถานะเหนือกว่าผู้ที่ไม่สามารถมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินอันเป็น ความรู้สึกว่าคุณนั้นเป็นพลเมืองของเอเธนส์ด้วย

ประการต่อมาคือ ความรู้สึกของการเป็นพลเมืองด้วยเหตุผลที่ว่า คุณมีส่วนเป็นเจ้าของ ผืนดินเอเธนส์นั้นทำให้ความรักปิตุภूमินั้นเข้มข้นชัดเจนขึ้น ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ในกรณีเช่น ความรู้สึกว่าคุณมีสถานะเหนือกว่าผู้ที่ไม่สามารถมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินอันเป็นความรู้สึกว่าคุณนั้น เป็นพลเมืองของเอเธนส์ ประการต่อมาคือ ความรู้สึกของการเป็นพลเมืองด้วยเหตุผลที่ว่าคุณมีส่วน เป็นเจ้าของผืนแผ่นดินเอเธนส์นั้นทำให้ความรักปิตุภूमินั้นเข้มข้นชัดเจนขึ้น ดังที่ได้กล่าวไปแล้วใน กรณีของการที่คนเหล่านี้มีจิตวิญญาณในการรบเพื่อปกป้องเอเธนส์มากขึ้น สิ่งเหล่านี้เองที่ก่อให้เกิด การรับรู้ใหม่หรือก่อให้เกิดจิตสำนึกใหม่ที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางสภาพทางวัฒนธรรมอัน เป็นเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ จิตสำนึกใหม่นี้เป็นจิตสำนึกทางสังคมการเมืองที่เป็นผลตามมาจากการ เปลี่ยนแปลงสภาพทางวัฒนธรรมบางประการของเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ

และถ้าพิจารณาถึงแก่นของโครงสร้างหรือแก่นของเงื่อนไขทางเศรษฐกิจแล้ว จะเห็นได้ว่า สภาพทางวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปนั้นเป็นสภาพทางวัฒนธรรมบางประการของเงื่อนไขทาง เศรษฐกิจ และถ้าพิจารณาถึงแก่นของโครงสร้างหรือแก่นของเงื่อนไขทางเศรษฐกิจแล้ว จะเห็นได้ ว่า การเปลี่ยนแปลงที่ว่านี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงแต่เฉพาะสภาพภายนอกของเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ มิได้ลงไปถึงแก่นหรือโครงสร้างเลย สภาพภายนอกนี้คือ สิ่งที่จับภายนอกหรือเปลือก (superficial appearance) เพราะการให้กรรมสิทธิ์ในที่ดินแก่พวกหนึ่งในหก แต่ไม่มีการปฏิรูปที่ดินใหม่นั้นไม่ เป็นการแก้ไขวิกฤตการณ์ที่ดินตนหรือไม่ได้เป็นการแก้ไขปัญหาที่โครงสร้าง เพราะที่ดินที่พวก หนึ่งในหกได้กรรมสิทธิ์นั้นก็คือ ปริมาณที่ดินที่พวกเขาเคยอาศัยทำกินมาอยู่ก่อนแล้ว ปริมาณที่ดิน ดังกล่าวนี้นั้นมีขนาดเล็ก และถ้าประชากรของเอเธนส์ยังขยายตัวในอัตราที่รวดเร็วอย่างที่เกิดขึ้น ในช่วง ๗๕๐-๖๐๐ ก่อนคริสตกาล วิกฤตการณ์ที่ดินทำกินไม่เพียงพอที่จะให้เกิดผลผลิตที่เพียงพอ ในการเลี้ยงครอบครัวก็ย่อมจะคงดำรงอยู่ต่อไป เพราะวิกฤตการณ์เศรษฐกิจที่เกิดขึ้นอย่างรุนแรง ในเอเธนส์นั้นทำให้เกิดการปฏิรูปของโซลอนนั้น มีสาเหตุมาจากปัญหาเรื่องขนาดที่ดินที่ไม่ เป็นอัตราส่วนที่เหมาะสมกับจำนวนผู้อาศัยทำกินในที่ดินนั้นๆ เมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้น การแบ่ง ซอยย่อยที่ดินออกไปในแต่ละครัวเรือนนั้นทำให้ที่ดินมีขนาดเล็กไม่สามารถให้ผลผลิตที่พอเลี้ยง ครอบครัวได้

ดังนั้นการที่โซลอนประกาศให้กรรมสิทธิ์ที่ดินที่พวกหนึ่งในหกออาศัยทำกินอยู่แล้ว จึงเป็นการชะลอวิกฤตการณ์มากกว่าที่จะเป็นการแก้ปัญหาอย่างแท้จริง เพราะในเวลาต่อมา ประชากรเพิ่มมากขึ้น พวกหนึ่งในหกซึ่งจากการปฏิรูปของโซลอน ทำให้พวกเขาพ้นสภาพการเป็น “หนึ่งในหก” (*hektemoroi*) เพราะนอกจากจะมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินแล้ว โซลอนยังยกเลิกการส่งส่วยผลผลิตหนึ่งในหกด้วย ซึ่งก็ย่อมจะต้องเป็นสิ่งที่เกิดควบคู่กันไปกับการให้คนเหล่านี้มีกรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นของตนเองอยู่แล้ว พวกเจ้าที่ดินขนาดเล็กใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นและเพิ่มจำนวนมากขึ้นในสังคมเอเธนส์ย่อมจะต้องประสบปัญหาเดียวกันกับพวกหนึ่งในหกในอดีตที่ล้มละลายหรือต้องเป็นหนี้สินจนต้องกลายเป็นทาส เพราะปัญหาเรื่องที่ดินไม่พอทำกินย่อมจะต้องเป็นสิ่งที่ยังคงอยู่ภายใต้เงื่อนไขโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่ยังไม่ถูกระทบกระเทือน (*intact*) แม้แต่น้อยจากการปฏิรูปของโซลอน แม้ว่าการปฏิรูปของเขาจะให้หลักประกันว่าจะไม่มีการชดใช้หนี้สินด้วยการเอาตัวไปเป็นทาสหรือเอาตัวเป็นหลักประกันการชดใช้หนี้สิน แต่นั่นก็เป็นการแก้ปัญหาที่ปลายเหตุอยู่ดี ถึงแม้ว่าสังคมเอเธนส์หลังการปฏิรูปของโซลอน จะไม่มีทาสที่เกิดจากปัญหาทางเศรษฐกิจ แต่การมีหนี้สินจนไม่สามารถใช้ได้นั้นยังเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

จะเห็นได้ว่า พวกเจ้าที่ดินใหม่ในเงื่อนไขโครงสร้างเศรษฐกิจแบบเดิมนี้อยู่ในสภาวะที่ต้องเผชิญวิกฤตการณ์ที่เคยเกิดแล้วและจะเกิดซ้ำรอยเดิมอีก นั่นคือ สภาวะผลผลิตไม่พอเลี้ยงตัวเองอันนำมาซึ่งการกู้ยืมและการล้มละลายในที่สุด ดังนั้น ความรู้สึกภาคภูมิใจในการเป็นพลเมืองหรือ “citizen elite” นั้น ถ้าจะเป็นจิตสำนึกก็เป็นจิตสำนึกจอมปลอม (*false consciousness*) หรือเป็นอุดมการณ์ (*ideology*) ที่ถูกสร้างขึ้นมาจากการปฏิรูปของโซลอน เพื่อบรรเทาความรุนแรงของวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจสังคมที่เกิดขึ้น เพื่อให้รูปแบบโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองแบบเดิมยังคงดำรงอยู่ต่อไปนั่นเอง แต่อย่างไรก็ตาม อุดมการณ์หรือจิตสำนึกดังกล่าวนี้ที่เกิดขึ้นก็มีผลกระทบสำคัญทางจิตวิทยาและภาพลักษณ์ของตัวตน (*self-understanding*) ของชาวเอเธนส์อันส่งผลไปถึงความตื่นตัวแข็งขันทางการเมืองของความเป็นพลเมือง (*active citizenship*) ในเวลาต่อมา ซึ่งมีผู้ให้ความเห็นต่อการปฏิรูปดังกล่าวนี้ของโซลอนว่า เป็นการเปิดช่องทางให้มวลชนทุกชนชั้นมีโอกาสได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการใช้อำนาจทางการเมือง แต่ก็ก็เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอย่างช้าๆ³⁹

อย่างไรก็ตาม ต่อประเด็นการปฏิรูปของโซลอนนี้ อแนคคาซิส (*the Skythian*; มีชีวิตอยู่ในช่วงต้นศตวรรษที่หกก่อนคริสตกาล) ซึ่งเป็นคนร่วมสมัยกับโซลอนได้วิจารณ์การปฏิรูปของโซลอนไว้ว่า เขาไม่เชื่อว่า วิกฤตการเมืองเอเธนส์จะสามารถแก้ไขได้เพียงการออกกฎหมาย เพราะเขาเห็นว่า “กฎหมายดังกล่าวมันเปรียบเสมือนโยเยมุ่ม ที่สามารถจะหยุดได้เฉพาะแมลงเล็กๆหรืออีกนัยหนึ่งคือพวกคนที่มึนงงโง่และอ่อนแอ (*the frail and weak*) เท่านั้น แต่มันง่ายมากที่จะถูกฉีก

³⁹ Sinclair, *Democracy and Participation in Athens* opcit., p. 2.

ขาดเป็นชิ้นๆ โดยคนร่ำรวยและทรงอำนาจ”⁴⁰ พลูทาซ (Plutarch)-----นักบันทึกชีวประวัติผู้มีชีวิตอยู่ในช่วงต้นคริสตศตวรรษ (เกิดเมื่อ ค.ศ. ๔๕) ซึ่งเป็นผู้บันทึกเรื่องราวของโซลอนและคำวิจารณ์ของอแนคคาซิส-----เขียนสนับสนุนคำวิจารณ์ดังกล่าวของอแนคคาซิส เพราะเขาพบว่า ต่อมาหลังจากการปฏิรูปของโซลอน คนร่ำรวยและมีอำนาจก็ได้กลับมามีอำนาจครอบงำทางการเมืองอีกครั้งจริงๆ⁴¹

แต่นักวิชาการในปัจจุบันชี้ให้เห็นว่า ท้ายที่สุดแล้ว ความจริงมันได้ถูกพิสูจน์ให้เห็นว่า โยโย (web) แห่งกฎหมายและสถาบันทางการเมืองที่ถูกสร้างขึ้นมาจากการปฏิรูปของโซลอนเพื่อแก้ไขวิกฤตเศรษฐกิจการเมืองของเอเธนส์นั้นกลับพิสูจน์ให้เห็นว่ามีความทนทานเกินกว่าที่ใครจะคาดเดาได้⁴² และมันก่อให้เกิดรากฐานสำคัญของโพลิสแห่งเอเธนส์อันเป็นชุมชนทางการเมืองของพลเมืองที่แข็งแกร่งเข้มแข็ง (active citizen) แต่มันใช้เวลาอีกเกือบเก้าสิบปีก่อนที่แบบแผนอุดมคติ (the ideals) ที่เป็นรากฐานของรูปแบบทางการเมือง (politeia) ของโซลอนจะเกิดขึ้นจริงในทางปฏิบัติ และมันไม่เกิดขึ้นจนกระทั่งเมื่อไคลอัสธีนิสได้นำการปฏิวัติในปี ๕๐๘/๗ ก่อนคริสตศตวรรษ ที่เกณฑ์ของความเป็นพลเมืองได้ถูกดึงลงมาสู่ระดับท้องถนนของมวลชนทุกคนอย่างเป็นทางการ⁴³ นั่นคือ หลังจากไคลอัสธีนิสรวมกับมวลชน (demos) ได้ชัยชนะในทางการเมือง ไคลอัสธีนิสได้ลดทอนเงื่อนไขของความเป็นพลเมืองจากที่ยึดติดอยู่กับภูมิหลังทางครอบครัวหรืออีกนัยหนึ่งคือความเป็นชนชั้นสูงผู้เป็นเจ้าของที่ดิน (the old aristocratic families) มาเป็นเพียงเงื่อนไข

⁴⁰ Plutarch, The Rise and Fall of Athens translated with an introduction by Ian Scott-Kilvert, (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books: 1960), “Solon: 5”, p. 47: “When Anacharsis discovered this, he laughed at Solon for supposing that his countrymen’s injustice and greed could be kept within bounds by means of written laws, which were more like spider’s webs than anything else; he said that they would hold the weak and the small fry who might get entangled, but would be torn to pieces by the rich and the powerful.”

⁴¹ Plutarch, The Rise and Fall of Athens *ibid.*, p. 47: “However, the results turned out much more in accordance with Anacharsis’s forecast than with Solon’s hopes.”

⁴² โซลอนได้โต้ตอบคำวิจารณ์ของอแนคคาซิสข้างต้นไว้ว่า “ผู้คนที่ยึดถือตามข้อตกลง ด้วยไม่มีฝ่ายใดจะได้ประโยชน์อะไรจากการละเมิดข้อตกลงนั้น กฎหมายที่วางไว้สำหรับชาวเอเธนส์นั้น มันชัดเจนอย่างยิ่งว่า การยึดถือกฎหมายจะให้ประโยชน์แก่ทุกคนมากกว่าการละเมิด” ดู Plutarch, The Rise and Fall of Athens *ibid.*, p. 47.

⁴³ Philip Brook Manville, The Origins of Citizenship in Ancient Athens (Princeton, New Jersey: Princeton University Press: 1990), “Chapter Seven: Tyranny, Trials, and the Triumph of Kleisthenes”, pp. 157-159.

ที่ว่า เสรีชนชาวเอเธนส์เพศชายทุกคนในทุกชุมชนหรือหมู่บ้าน (the demes or local communities) มีสถานะเป็นพลเมืองแห่งนครโพลิสเอเธนส์ ด้วยเหตุนี้ สถานะความเป็นพลเมืองเอเธนส์จึงผสมรวมทั้งชนชั้นสูงและมวลชนชนชั้นล่างเข้าด้วยกัน เจือปนไขล้าคัญของการเป็นพลเมืองจึงไม่ได้อยู่ที่สถานะทางชนชั้นอีกต่อไป แต่อยู่ที่การเป็นคนในพื้นที่ที่มีถิ่นฐานรากเหง้าอยู่ในเอเธนส์ อันทำให้ชาวเอเธนส์มีความเท่าเทียมกันในสถานะของความเป็นพลเมือง⁴⁴

⁴⁴ Sinclair, Democracy and Participation in Athens opcit., pp. 3-4.